

Comparative Study of the Panegyric *_al-Ḥaram al-Manī'_* by Gharavī Isfahānī and *_Sham'-i Vilāyat_* by Zabīḥollāh Šāḥebkār Based on Norman Fairclough's Critical Discourse Analysis Theory

Sabereh Siavashi¹ Fatemeh Sadat Hoseini²

1. Associate Professor of Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author): saberehsiavashi@ut.ac.ir

2. PhD Student in Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran: fatemehsadathosseini133@gmail.com

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	Religious poetry has held a special place in the literature of Muslim nations from time immemorial; however, it should not be neglected to analyze these types of works using new critical approaches, as this leads to a deeper exploration of the layers and hidden content within the work and a more comprehensive understanding of the poet and his literary production. The present study seeks to examine the poems “Al-Haram Al-Mani’” by the late Gherawi Isfahani and “Sham’e Welayat” by the Sahebkar-which both focus on Imam Reza and were composed in the second half of the 14th century-within the framework of the American school of comparative literature and the critical discourse analysis approach based on Norman Fairclough’s theory. Some of the findings indicate that in the poem “Sham’e Welayat”, at the level of description, the main actor is the poet himself and the main undergoer is Ma’moun. The poem employs hierarchical classification schemes and shows a clear alignment and harmony between the vocabulary and the ideology underpinning the text. It draws upon the themes of “Ziyarat-e Jame’ah Kabirah” and is largely based on personal experiences. Above all, this poem aims to influence the cognitive structure of the audience and focuses mainly on the intellectual growth of the followers of the Imam. In contrast, the poem “Al-Haram Al-Mani’” presents a broader situational context and has a firmer historical structure compared to “Sham’e Welayat”. It addresses both the virtues of Imam Reza and narrates his life history and hardships. Furthermore, through intertextuality and by employing the story of Prophet Moses allegorically, it attempts to establish the superiority of Imam Reza. This poem criticizes the inconsistencies between domination, its behaviors, and actions with the traditions from the time of the Prophet to reveal the negative face of domination clearly to all. The poet, in this endeavor, relies more than on any other
Article History:	
Received: June 23, 2024	
In Revised Form: July 30, 2024	
Accepted: July 31, 2024	
Published Online: September 23, 2025	

Cite this The Author (s): Siavashi, S; Hoseini, F (2024). Comparative Study of the Panegyric *_al-Ḥaram al-Manī'_* by Gharavī Isfahānī and *_Sham'-i Vilāyat_* by Zabīḥollāh Šāḥebkār Based on Norman Fairclough's Critical Discourse Analysis Theory : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 13, Issue 3, Autumn 2025, Serial Number 51 – (225- 252)-

DOI:10.22034/farzv.2024.464439.2010

Publisher: University of Tehran Press

source on the Quran and narrations from the infallible Imams to persuade his audience and uses declarative and positive sentences extensively—likely to have a stronger impact on society, governance, and the future of humanity.

Keywords: Fairclough discourse analysis, Razawi poetry, Gherawi Isfahani, Thabihollah Sahebkar.

This research conducts a comparative study of two Razawi poems “Al-Haram Al-Mani” by Gherawi Isfahani and “Sham’e Welayat” by Thabihollah Sahebkar employing Fairclough’s Critical Discourse Analysis theory. Both written in the second half of the fourteenth century, reveal the similarities and differences in the mental frameworks of the two poets through their praises of Imam Reza. Both focus on events from the period of Imam Reza. Using Fairclough’s discourse analysis theory, this research examines the hidden mechanisms in these poems and their relation to the contextual knowledge of the audience and Secondary questions address descriptive features, intertextuality, situational context, and the dominant discourse and its societal impact. Previous studies have also compared Razawi poems and Its aim is to identify the intellectual and literary commonalities between these poets in their poetry dedicated to Imam Reza and to present them as intellectual models for the Islamic community and The research is influenced by the American school of comparative literature, which emphasizes comparison without the necessity of historical symmetry and It also employs a descriptive-analytical method and analyzes the ideology embedded in texts.

Norman Fairclough uses a model for text analysis: description, interpretation, and explanation. The description level concerns the external context of the work, lexical relations, and meanings, including three main axes: vocabulary, grammar, and textual structure. This level examines experiential, social, and expressive values involved in the formation of the text. The vocabulary section analyzes types of expressions, semantic relations, and ideological vocabulary; the grammar section explores dominant participants and sentence types. This research examines the two poems at these three levels. The aesthetic features and types of connections are significant, and in the structural part, topics such as sequences and extensive structures are considered.

In describing the discourse features of the two poems, the description level in “Al-Haram Al-Mani” covers vocabulary, grammar, and textual structures. Experiential values begin with the word “Reza,” referring both to the Imam’s name and the concept of contentment. Gherawi Isfahani portrays Imam Reza as having accepted divine tests “with contentment.” References to Ma’moun with words like “woe” and “betrayal” establish hatred toward the enemies of Ahl al-Bayt and indicate his fate after the Imam’s martyrdom and The vocabulary used in this text

affects not only the lexical dimension but also the overall structure of the text. At first, Imam Reza's qualities and sufferings are praised and likened to the Prophet Muhammad (peace be upon him). Later parts prepare for criticism of those responsible for the Imam's martyrdom and openly curse Ma'moun. Key terms such as "Al-Haram Al-Mani'" and "his grave" refer to the place of the Imam's body. The contrast between vocabulary related to the Imam and to Ma'moun depicts the concept of good versus evil and Angels act as intermediaries to strengthen the audience's feelings toward the Imam and the injustice done to him.

The poet praises and honors Imam Reza in his verses, preserving his dignity using formal vocabulary. The comparison of the Imam's characteristics to the Prophet points to their ideological alignment. In "Al-Haram Al-Mani'," consisting of 15 verses, most sentences are declarative, with only two being interrogative or supplicatory. This emphasis on positive expression and specific discourse structures clearly shows that the poet seeks to honor Imam Reza and curse Ma'moun Abbasi. Dividing the poem, the poet seeks a special message and depicts a hierarchy of power, using mainly third-person pronouns to narrate the historical story from his perspective. The poem is not merely a literary work but contains historical elements encouraging reflection. The frequent use of the conjunction "and" over "then" indicates the poet's effort to maintain clarity. The change in subjects and their roles involves the participation and diversity of agents, but the poet mainly criticizes Ma'moun as the principal actor. Ideological metaphors also convey specific goals to the audience and the poet uses interrogative and supplicatory references, indicating that love for Imam Reza dominates him, transforming him into a receptive agent. Ultimately, his transformative process is explained to the audience, reflecting the depth of his thought and internal transformation and the poet's self-affirming receptivity distinguishes him from purposeful agents. His positive descriptions confirm the ideology governing his thoughts. In expressing his good state, the poet speaks from deep within, using first-person singular rather than plural pronouns to share his personal experience.

The poem "Al-Haram Al-Mani'" refers to Imam Reza's virtues and exalted status and discusses the glory of his shrine and Ma'moun Abbasi's efforts to extinguish his guiding light. The poet elaborates on the features of Imam Reza's conduct and highlights its importance for the audience. The poem's theme includes Imam Reza's virtues and sufferings, founded on narrations and Quranic verses. In the first two verses, the poet mentions Imam Reza's contentment and the origin of his name. He also alludes to the Prophet's Ascension (Mi'raj) and proximity to God. The poet uses the story of Prophet Moses as a metaphor to demonstrate Imam Reza's superiority, recounting the Imam's high rank. Moses and Muhammad are compared in terms of prophethood, indicating the superiori-

ty of Muhammad's prophethood over others. The Twelve Imams (peace be upon them) from their lineage share this virtue. The poet refers to Imam Reza's ethical virtues and regards him as the Prophet's representative. Imam Reza's shrine is known as the site of angels' prostration, mentioned in narrations. It is also a place frequented by angels for descent and ascent, emphasizing the Imam's greatness and nearness to God.

The explanation phase describes discourse as part of a social process, reproducing background knowledge through interpretation and explanation to clarify the connection between text and society. Everyday life is shaped by social actions founded on shared human rationality. The discourse of religious texts like "*Al-Haram Al-Manī*" introduces Imam Reza and critiques the discordance of his contemporary government with prophetic tradition. This discourse urges the Imam's devotees to spread prophetic traditions in society through knowledge gained from him. Likewise, the poem "*Sham'e Welayat*" emphasizes establishing a connection with the Ahl al-Bayt and benefiting from their guidance, calling the audience to abandon worldly habits and emulate their conduct.

The dominant discourse of the poems presents the Ahl al-Bayt, particularly Imam Reza, as the essence of creation and highlights their superiority. Approaching them enhances human worth, and lowly desires should be shunned. The Arabic poem offers a documented narrative featuring Imam as the agent and Ma'moun as the recipient, while in the Persian poem, all roles are attributed to the Imam. Both poems center Imam Reza, with various allusions. The Arabic poem uses narrations and the Quran for persuasion, while the Persian poem is based on personal experiences. Their effects differ.

Social and political changes significantly influence scientific fields like psychology and cognitive sciences and help develop individuals playing effective roles in society. The Arabic poet mainly uses positive declarative sentences to act as a narrator of historical events. In "*Sham'e Welayat*," alignment between vocabulary and ideology is evident, with Imam as the main character. The most significant sources for "*Al-Haram Al-Manī*" are three historical and Quranic narrations, and for "*Sham'e Welayat*," themes from "*Ziyarat al-Jami'ah al-Kabirah*," indicating rich content in both. "*Al-Haram Al-Manī*" more strongly affects society's future and governance, whereas "*Sham'e Welayat*" mainly influences the audience's intellectual structure.

بررسی تطبیقی قصیده رضوی «الحرم المنیع» غروی اصفهانی و «شمع ولایت» ذبیح الله صاحبکار بر اساس نظریه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف

صابره سیاوشی^۱ فاطمه سادات حسینی^۲

Saberehsiaavashi@ut.ac.ir

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول):

fatemehsadathosseini133@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	اشعار آیینی از دیرباز تاکنون در ادبیات ملت‌های مسلمان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند؛ اما نباید از بررسی این گونه سروده‌ها با رویکردهای جدید نقدی غفلت کرد، زیرا، این امر به بررسی بیشتر لایه‌ها و محتوای نهفته در اثر و شناخت جامع‌تر از شاعر و اثر ادبی‌اش می‌انجامد. این پژوهش درصدد است تا در چهارچوب مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی و با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی طبق نظریه نورمن فرکلاف، چکامه «الحرم المنیع» اثر مرحوم غروی اصفهانی و «شمع ولایت» اثر مرحوم صاحبکار را واکاوی کند که با موضوع امام رضا (علیه السلام) و در نیمه دوم قرن چهاردهم سروده شده است. برخی نتایج به دست آمده حاکی از آن است که در شعر «شمع ولایت» در سطح توصیف، کنشگر اصلی، خود شاعر و کنش‌پذیر اصلی مأمون است و در آن از طرح طبقه‌بندی دارای سلسله مراتب استفاده شده است. این درحالی است که چکامه «الحرم المنیع» نسبت به شعر «شمع ولایت» بافت موقعیتی گسترده‌تر و ساخت تاریخی محکم‌تری دارد.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها	تحلیل گفتمان فرکلاف، اشعار رضوی، غروی اصفهانی، ذبیح الله صاحبکار.

استناد: سیاوشی، صابره؛ حسینی، فاطمه سادات: (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی قصیده رضوی «الحرم المنیع» غروی اصفهانی و «شمع ولایت» ذبیح الله صاحبکار بر اساس نظریه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف. فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۳، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴، شماره پیاپی ۵۱ - (۲۵۲-۲۲۵).

DOI:10.22034/farzv.2024.464439.2010

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

در ادبیات فارسی و عربی اشعار فراوانی با محوریت اهل بیت (علیهم السلام) یافت می‌شود. در همین راستا و با توجه به کثرت سروده‌ها در این عرصه، نباید به خوانش سطحی آن‌ها و گذر از شعری به شعر دیگر اکتفا کرد؛ زیرا، شعر متعهد با محوریت اهل بیت، روایتگر اندیشه شاعر و بیانگر دغدغه‌ها و موضع‌گیری‌هایش در گردنه‌های حساس تاریخی است. در این پژوهش دو چکامه رضوی از آیت‌الله محمدحسین غروی اصفهانی^۱ معروف به «کمپانی» به زبان عربی و ذبیح‌الله صاحبکار^۲ به زبان فارسی، بر اساس نظریه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف بررسی خواهد شد. دلیل انتخاب این دو قصیده این است که با محوریت امام رضا (علیه السلام) سروده شده‌اند و جان‌مایه هر دوی آن‌ها مدح رضوی است؛ یعنی دارای قرابت معنایی هستند. از طرفی، سرایندگان آن‌ها به لحاظ فرهنگی و اعتقادی به نوعی با یکدیگر تناسب و نزدیکی دارند؛ به این معنا که هر دو در زمره شاعرانی هستند که علاوه بر فن شعر در حوزه معارف و علوم دینی نیز تعمق کرده و از عالمان دینی عصر خویش بوده‌اند؛ ضمن آنکه هر دو قصیده در نیمه دوم قرن چهارده سروده شده‌اند. از همین رو، بررسی این دو سروده ما را با شباهت‌ها و تفاوت‌های چهارچوب ذهنی دو شاعر در زمینه‌ی مدایح رضوی آشنا می‌کند. هم‌چنین وجود شباهت‌ها و متمرکز بودن هر دو قصیده بر حوادث دوره امام رضا (علیه السلام) نویسندگان را بر آن داشت تا با توجه به ظرفیت‌ها و شرط‌های مکتب آمریکایی، آن را اساس این پژوهش قرار دهند.

این پژوهش در پی بازخوانی تطبیقی لایه‌های پنهان این دو سروده و کشف رابطه این اشعار با دانش زمینه‌ای مخاطب است. هم‌چنین در پی پاسخگویی به این پرسش اصلی است که در چهارچوب نظریه تحلیل گفتمان فرکلاف، چکامه «الحرم المنیع» و «شمع ولایت» چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند؟ در پاسخ به این پرسش اصلی باید به پرسش‌های فرعی زیر نیز پاسخ داده شود:

۱. دو قصیده «الحرم المنیع» و «شمع ولایت» در سطح توصیف چه شاخصه‌هایی دارند؟

۲. بینامتنیت و بافت موقعیتی حاکم بر دو سروده «الحرم المنیع» و «شمع ولایت» در سطح تفسیر چگونه است؟

۳. گفتمان حاکم بر دو سروده، چگونه میان دانش زمینه‌ای مخاطبان، آینده جامعه و رابطه آن با نهاد حاکم رابطه ایجاد کرده است؟

۱-۱. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های مختلفی در اشعار رضوی به روش تطبیقی انجام شده است که برخی از آن‌ها به این شرح هستند: مقاله «سبک‌شناسی شعر آیت‌الله غروی اصفهانی (کمپانی) در مدح امام رضا (علیه السلام)» نوشته زارع و همکاران (۱۳۹۳) که سه سطح آوایی، دلالی و ترکیبی مدیحه بلند ادبی عرفانی مرحوم کمپانی را که در مدح امام رضا (علیه السلام) سروده شده، بررسی کرده‌اند. مقاله «بررسی تطبیقی مدایح رضوی در شعر عربی و فارسی از ابتدا تا پایان قرن دهم» از یلمه‌ها و محمدآبادی (۱۳۹۴) که در آن پربسامدترین و مهم‌ترین موضوعاتی که شاعران تا پایان قرن دهم هجری در اشعار رضوی خود به آن‌ها پرداخته‌اند، جمع‌آوری و بررسی شده است. مقاله «بررسی تطبیقی مضامین رضوی در شعر خوشدل تهرانی و محمدحسین الغروی اصفهانی» نوشته محمدی و همکاران (۱۳۹۹) که در آن به روش توصیفی تحلیلی به بررسی تطبیقی مضامین مدایح و مرثی این دو شاعر پرداخته شده است. تمایز پژوهش پیش‌رو با پژوهش‌های مرتبط در این است که اولاً این پژوهش به بررسی تطبیقی دو سروده رضوی عربی و فارسی در چهارچوب نظریه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف می‌پردازد و ثانیاً اینکه تاکنون پژوهشی مبنی بر تطبیق سروده «الحرم المینع» آیت‌الله غروی اصفهانی با سروده «شمع ولایت» ذبیح‌الله صاحبکار انجام نشده است. انجام این پژوهش به منظور کشف اشتراکات فکری ادبی مرحوم غروی اصفهانی و مرحوم صاحبکار در سرایش شعر برای امام رضا (علیه السلام) و معرفی ایشان به‌عنوان الگوی فکری معتبر برای جامعه اسلامی ضروری به‌نظر می‌رسد.

۲-۱. روش و مبنای نظری

این پژوهش دو مبنای نظری کلی دارد:

۱-۲-۱. **مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی:** بررسی این دو اثر بر پایه مکتب آمریکایی استوار است. این مکتب خلاف مکتب فرانسه، بر آن عقیده است که «برای تطبیق دو اثر ادبی، نیازی به تقارن تاریخی میان آن دو نیست. بدین مفهوم که بدون اینکه مبادله‌ای میان دو اثر صورت گرفته باشد یا اینکه ارتباطی میان دو نویسنده برقرار شده باشد نیز می‌توان به تطبیق دو اثر ادبی پرداخت» (کفافی، ۱۳۸۲: ۱۴). همچنین طبق نظر هنری ریماک ورنه و لک از چهره‌های شناخته شده این مکتب «ادبیات تطبیقی آمریکایی، علمی است که به بررسی روابط میان ادبیات از یک سو و دیگر زمینه‌های شناختی از سوی دیگر و ادبیات و دیگر علوم ارتباط برقرار می‌کند» (ر.ک: علوش، ۱۹۸۷: ۷۵۶)

۱-۲-۲. **نظریه فرکلاف:** روش انجام این پژوهش، توصیفی تحلیلی و ابزار انجام آن، نظریه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف است. «تحلیل گفتمان انتقادی^۱، روندی تکوینی از تحلیل گفتمان در مطالعات زبان شناختی است که از توصیف صرف داده‌های زبانی فراتر می‌رود و فرایندهای ایدئولوژیک مؤثر بر شکل‌گیری گفتمان را در کانون توجه خود قرار می‌دهد. در این رویکرد، گفتمان، گونه‌مهمی از عملکرد اجتماعی است که دانش، هویت‌ها و روابط اجتماعی، از جمله مناسبات قدرت را بازتولید کرده و تغییر می‌دهد و هم‌زمان سایر ساختارهای اجتماعی به آن شکل می‌بخشد» (بورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹: ۱۲۸). می‌توان گفت که «هدف از تحلیل در نظریه تحلیل گفتمان انتقادی، یافتن ایدئولوژی نهفته در پس متون است تا ناگفته‌های گوینده و نویسنده روشن گردد» (ون دایک، ۱۳۸۳: ۴).

نورمن فرکلاف^۲ برای تحلیل متون و حرکت از متن به جامعه، برای فهم ساختار حال کلان و تحلیل انتقادی گفتمان مدلی سه‌سطحی شامل توصیف، تفسیر و تبیین را مطرح می‌سازد. «در سطح توصیف متن بر اساس مؤلفه‌های زبان شناختی خاص موجود در گفتمان توصیف می‌شود. در سطح تفسیر به روابط موجود در بین فرایندهایی که باعث تولید و درک گفتمان مد نظر می‌شوند و تأثیر انتخاب‌هایی که در پیکره گفتمان از لحاظ واژگان، ساخت و غیره اتفاق می‌افتد می‌پردازد و در نهایت در سطح تبیین به توضیح تأثیر گفتمان خاص در چارچوب عمل اجتماعی می‌پردازد» (فقیه ملک‌مرزبان و میلادی، ۱۳۹۲: ۱۱۵). در این پژوهش ابتدا سروده «الحرم المنیع» و سپس «شمع ولایت» در سطوح سه‌گانه توصیف، تفسیر و تبیین بررسی می‌شوند و در پایان، بین آن دو مقایسه‌ای خواهد شد.

۲. بحث و بررسی

در این بخش از مقاله، سه سطح کلی توصیف، تفسیر و تبیین به ترتیب و با ذکر مثال‌هایی از دو قصیده بررسی خواهند شد:

۱-۲. سطح توصیف

سطح اول از نظریه تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف، سطح توصیف است. این سطح

1. Critical discourse analysis

2. Norman Fairclough

به بررسی بافت بیرونی اثر با نگاه زبان‌شناسی و ساختارگرایی می‌پردازد. هدف از این سطح، شناخت بافت متن، ارتباطات موجود بین واژگان و معانی آن‌ها با یکدیگر است. این سطح، شامل سه محور کلی واژگان، دستور و ساخت متنی است. برای شروع پردازش متن باید سه نوع ارزش در نظر گرفته شود: ۱. ارزش‌های تجربی که از طریق محتوا و با دانش و اعتقادات در ساخت اثر می‌گذارند، ۲. ارزش‌های رابطه‌ای که از طریق رابطه‌ای و با بررسی روابط اجتماعی در ساخت اثرگذار هستند و ۳. ارزش‌های بیانی که از طریق فاعل‌ها، هویت‌های اجتماعی را در ساخت آشکار می‌کنند. در بخش واژگانی مواردی مانند: نوع عبارت‌بندی‌ها (دگرسان و افراطی)، نوع طرح‌ها، نوع روابط معنایی، وجود حسن تعبیرها، رسمی و محاوره‌ای بودن واژگان، واژگان دارای ارزش‌های بیانی و استعارات ایدئولوژیک بررسی می‌شوند. در بخش دستور زبان نیز مواردی مانند: تعیین مشارکین مسلط، نوع فرایندها، نوع جملات، وجوه به کار رفته در جملات، نوع اتصالات و ... اهمیت دارند و در بخش ساختی نیز مواردی مانند نوبت‌ها و نوع ساخت‌های گسترده مورد توجه قرار می‌گیرند (ر.ک: فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۶۹-۲۱۱). در این بخش از پژوهش نیز ویژگی‌های گفتمانی دو چکامه در سطح توصیف بررسی می‌شوند:

۲-۱-۱. سطح توصیف در چکامه الحرم المنیع

سطح توصیف در سه بخش کلی واژگان، دستور زبان و ساخت‌های متنی به پردازش متن می‌پردازد. در حقیقت از خردترین اجزای متن به سمت کلان‌ترین‌شان پیش می‌رود. ارزش‌های تجربی در این شعر، ابتدا در واژه «رضا» ظهور پیدا می‌کنند:

لقد تفانی فی الرضاء بالقضا حتی تسامی وتسمی بالرضا

بل فی رضا الباری رضاه فان بل ذاته بذک العنوان^۳

(الغروی الإصفهانی، ۱۳۷۳: ۷۲)

این واژه هم در معنای «نام امام (علیه السلام)» و هم در معنای «رضایت و خشنودی» به کار رفته است؛ به این معنا که امام (علیه السلام) تنها در نام «رضا» نبودند، بلکه در رفتار نیز در برابر امتحانات دشوار الهی «رضا» بودند. غروی اصفهانی در این ابیات نشان می‌دهد که امام (علیه السلام) «به قضای الهی و بر اثر علو درجه‌ای که داشته‌اند، به مرحله‌ای رسیده‌اند که مورد رضای خداوند قرار گرفته‌اند و از این رو بدین نام ملقب گشته‌اند» (محمدی و همکاران، ۱۳۹۹: ۷۷). ایدئولوژی شیعه در ادامه بیشتر نمود می‌یابد؛ یعنی جایی که حضرت (علیه السلام) با فعل «یمثل» و در اخلاق و با حرف «کأنه» و در صفات به پیامبر ﷺ تشبیه می‌شوند. هر چند بعد اخلاقی به خاطر استفاده از «فعل» بیشتر

تاکید شده است. در مقابل، استفاده از واژه‌های «ویل» و «خوون» برای مأمون علاوه بر اشاره به ویژگی‌ها و صفات حقیقی این افراد، تفکر «نفرت از دشمنان اهل بیت (علیهم‌السلام)» را برای مخاطب تثبیت می‌کند؛ زیرا، هر دو ثبوت لعنت مداوم برای مأمون را نشان می‌دهند:

ویل بل الولیات للمأمون ویل لذاک الغادر الخوون^۴

(الغروی الإصفهانی، ۱۳۷۳: ۷۲)

به این ترتیب، شاعر نشان می‌دهد که در ماجرای به شهادت رسیدن امام (علیه‌السلام)، مأمون در ابتدا تصور کنشگری داشت، اما وقتی امام (علیه‌السلام) را به شهادت رساند، چنان عشق و ارادت مردم به امام رضا (علیه‌السلام) فزونی یافت که او را از نظر روحی از پای درآورد و از نظر سیاسی، بسیاری اعتبار کرد. در این شعر، از طرح طبقه‌بندی استفاده شده است، اما این استفاده تنها به بخش واژگانی محدود نشده و ساخت کلی را هم تحت تأثیر قرار داده است. در بخش نخست با مدح امام (علیه‌السلام) و بیان رنج‌شان، صفات نیک ایشان ستوده شده و به رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) تشبیه شده‌اند و بارگاه‌شان پناهگاه خاص و عام شده است. در بخش بعدی، با آنکه بخش میانی به‌شمار می‌رود، مقدمه‌چینی برای تاختن به مسبب شهادت حضرت صورت گرفته و در نهایت، نفرین مأمون به شکل آشکار و سرزنش او بخش پایانی را تشکیل داده است. طبیعی است که به‌خاطر استفاده از این تقسیم‌بندی، هم‌معنایی، شمول معنایی و تضاد، هم در هر بخش به صورت جداگانه و هم در ارتباط با دیگر بخش‌ها وجود دارد. به‌جز واژه ایدئولوژیک «رضا» که شرح آن آمد، واژگان: «الحرم المنیع»، «بابه»، «اعتابه» و «قبره» نیز همگی بی‌آنکه به‌طور دقیق با هم، هم‌معنا باشند، نزدیکی معنایی پیدا کرده‌اند و همگی شامل محدوده مکانی خاک‌سپاری پیکر حضرت (علیه‌السلام) هستند یا بخشی از آن به‌شمار می‌روند. حال اگر واژگان کلیدی مرتبط با امام (علیه‌السلام) و بارگاه ایشان، با واژگان کلیدی توضیح داده شده درباره مأمون مقایسه شود، مشخص می‌شود که هر دو گروه از واژگان، در عین حال که در مجموعه خودشان متناسب‌اند، با گروه دیگر در تضاد کامل هستند؛ زیرا، خیر و شر جدال همیشگی دارند. حال در این شعر، بخش میانی که به فرشتگان اختصاص دارد، گرچه خود با واژگانی مانند: «محننه»، «کربته» و «غربته» در تناسب است، اما به شکلی زیبا با هر دو بخش پیش و پس خود نیز مرتبط است. از یک طرف با ستایش‌های شاعر از امام رضا (علیه‌السلام) هماهنگی دارند و نشان می‌دهند که اگر طواف و گریستن، کنش آنان است؛ به جهت شایستگی امام رضا (علیه‌السلام) است که طاقت این همه رنج را برای وجود ایشان (علیه‌السلام) ندارند و از طرفی دیگر، اگر می‌گیرند، در ارتباط با کنش قاتل امام و به‌خاطر ظلم و خیانتی است که در آینده امام (علیه‌السلام) و در ادامه شعر آمد. در حقیقت، این فرشتگان در عملیات اقناع به کمک شاعر آمده‌اند و در ذهن مخاطب ثبت می‌کنند که هم امام (علیه‌السلام) وجود نازنینی بوده و هم خیانت بزرگی در حق‌شان شده است و بر چنین چیزی، هرکس بگریزد، روا خواهد

بود. این فرایند، همان کمک به تقویت ایدئولوژی است. ارزش‌های رابطه‌ای نیز در این قصیده نقش مهمی دارند. برای نمونه در ابیات زیر:

وهو لذلك الفؤاد ثمرة
فأين منه الطور؟ أين الشجرة؟
يمثل النبي في أخلاقه
فإنه النابت من أعراقه

(...)

شهود صدق لسمو ذاته
كأنه النبي في صفاته^۶
(الغروی الإصفهانی، ۱۳۷۳: ۷۲)

رسمی بودن یکی دیگر از ارزش‌های رابطه‌ای است که در ارتباط با واژگان در نظریه فرکلاف به آن توجه می‌شود (ر.ک: فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۹). در این شعر نیز تمامی عبارت‌ها رسمی هستند و شاعر در عین صحبت از امام (علیه السلام) احترامش به جایگاه ایشان را نیز حفظ کرده است.

شاعر هم‌چنین «حسن تعبیر» را هم به کار برده که از دیگر معیارهای نظریه فرکلاف در بخش ارزش‌های بیانی است. نمونه آن «ثمره» خواندن امام (علیه السلام) است که موجب شکل‌گیری ارزشیابی مثبت از امام (علیه السلام) در ذهن مخاطب می‌شود. هم‌چنین تشبیه صفات و اخلاق ایشان به صفات و اخلاق رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به عنوان عالی‌ترین شخصیت عالم امکان نیز از مصادیق «حسن تعبیر» در گفتمان این شعر است و مشخص می‌کند که از نظر شاعر، ایدئولوژی امام رضا (علیه السلام) همان است که پیامبر (صلی الله علیه و آله) هم دنبال می‌کردند و همان است که پیروان ایشان و شاعر نیز بدان معتقد هستند. سروده «الحرم المنيع» پانزده بیت دارد. بیشتر جملات، وجه خبری دارند و دو جمله در وجه پرسشی به کار رفته است:

فَهُوَ لِذَلِكَ الْفُؤَادِ ثَمَرَةٌ
فَأَيْنَ مِنْهُ الطُّورُ؟ أَيْنَ الشَّجَرَةُ؟^۶

(الغروی الإصفهانی، ۱۳۷۳: ۷۲)

که در این بیت، استفهام از غرض اصلی خارج شده و هدف از آن، تعظیم شأن امام رضا (علیه السلام) است. دو جمله نیز در وجه دعایی و برای نفرین مأمون عباسی استفاده شده است:

وَيْلٌ لِّبِلِ الْوَيْلَاتِ لِلْمَأْمُونِ
وَيْلٌ لِّذَاكَ الْغَادِرِ الْخَوْنِ

(همان)

با وجه غالب خبری، فاعل با توجه به موضوع، در قسمت‌های مختلف متغیر است، اما بیشتر این فاعل‌ها غایب هستند. هم‌چنین بیشتر جملات معلوم هستند، هر چند جملات مجهول نیز

وجود دارند؛ زیرا، فاعل‌ها در این جملات در پیشبرد روند گفتمانی شاعر چندان اثرگذار نبوده‌اند. مانند: «حتی تسامی و تسمی بالرضا» در بیت نخست. افزون بر این، بیشتر بودن جملات معلوم و مثبت، گواهی بر این است که شاعر می‌دانسته است که می‌خواهد چه مسیری را در پیش بگیرد و پس از تقسیم بندی شعرش، چه هدفی را دنبال کند. چه کسی را مسلط و چه کسی را مقهور نشان دهد. ضمائر نیز بیشتر غایب هستند و از ضمائر جمع استفاده نشده است؛ زیرا، شاعر برای اقناع مخاطب، خود را در نقش راوی روایتی تاریخی قرار داده است که شنیده‌ها و دیده‌هایش را نقل می‌کند. به این معنا که حتماً تمام این جریان به این شکل در گذشته اتفاق افتاده است. در حقیقت، شعر او اثری صرفاً ادبی نیست و به خاطر داشتن بخش‌هایی از تاریخ، مخاطب باید تأمل بیشتری داشته باشد. هم‌چنین، مهم‌ترین حرف ربط در این شعر نیز حرف (و) است، هر چند حرف (ف) نیز نقش آفرینی‌هایی داشته است؛ اما شاعر با استفاده بیشتر از حرف (و) که رواج بیشتری دارد، تلاش داشته است تا خود نیز از «تسویل» و «خداع» دور باشد و مخاطب را نفریبید. در این شعر چون فاعل‌ها از جهت لفظی تغییر می‌کنند، می‌توان گفت که در کنار شاعر و امام (علیه السلام) پادشاهان، فرشتگان و مأمون نیز به‌نوعی در پیشرفت گفتمان در شعر نقش داشته‌اند و از مشارکین به‌شمار می‌روند. هم‌چنین نوعی از نوبت‌گیری از طرف شاعر به نسبت همه فاعل‌ها داده شده است و به همین دلیل شعر چندبخشی است. چون به ماجرا از دید هر فاعل جداگانه پرداخته شده و همین تفاوت کنشگران، تفاوت کنش‌ها را هم در پی داشته است، اما با این حال، کنشگر اصلی، خود شاعر است که پانزده بیت را که کنش خودش به‌شمار می‌رود، از طریق کنشگران فرعی، ادامه داده است و کنش‌پذیر این شعر، یعنی شخصیت مأمون را زیر سوال برده است. هم‌چنین از مجموع استعاره‌های مصرّحه و مکنیه موجود در این چکامه، تنها یک استعاره ایدئولوژیک وجود دارد. این نوع از استعاره‌ها در نظریه فرکلاف، به استعاره‌هایی اشاره دارد که شاعر و نویسنده، با استفاده از آن، تفکری خاص را در ذهن مخاطب تثبیت می‌کند و با آن غرضی را پیش می‌برد. این استعارات خود زیرمجموعه‌ای از ارزش‌های بیانی هستند و تفاوتشان با استعارات ادبی در آن است که وابسته‌ای ایدئولوژیک دارند. فرکلاف برای روشن ساختن ماهیت این استعاره‌ها، از استعاره «گسترش سرطان» که برگرفته از متنی خبری است برای «گسترش شورش‌های جوانان» استفاده می‌کند تا نشان دهد که به دلیل ماهیت آسیب‌زای این شورش‌ها، حتماً باید ریشه‌کن شوند و جلوی ضرر گرفته‌شود (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۸۳ و ۱۸۲). در این قصیده، این نوع از استعاره در کلمه «امانة» وجود دارد:

خَانَ أَمِينٍ اللَّهُ فِي أَمَانَتِهِ فُهَلْ تَرَى أَعْظَمَ مِنْ خِيَانَتِهِ

(الغروی الإصفهانی، ۱۳۷۳: ۷۳)

کلمه امانت، استعاره از امام رضا (علیه السلام) است. این استعاره بر پایه تشبیه «امام رضا (علیه السلام)، امانت پیامبر (صلی الله علیه و آله) است» بنا شده، سپس مشبه، حذف و فقط مشبه به در کلام ذکر شده است. این مصراع از طرفی به شأن والای علی بن موسی (علیه السلام) به عنوان امانت و بازمانده پیامبر (صلی الله علیه و آله) و از طرفی به خیانت مأمون به عترت پیامبر (صلی الله علیه و آله) و آزار امام رضا (علیه السلام) و مسموم کردن ایشان اشاره دارد.

۲-۱-۲. سطح توصیف در چکامه شمع ولایت

ارزش‌های تجربی نخستین ارزش‌های قابل بررسی هستند. در هفده بیت این شعر، واژگانی مانند: «درگه»، «درگاه»، «آستان»، «دولت‌سرا»، «در»، «دار الأمانر»، «خاک مطهر»، «کوثر»، «حریم»، «آستان»، «بازگاه» و «دارالسلام» به‌طور کلی، نوعی ابعاد مکانی را در خود دارند یا به مکانی وابسته هستند. دسته‌ای دارای شأن و مقام بالا و دسته‌ای دیگر بی‌ارج و پست هستند. این خود نشانگر تضادی است که در نگاه نخست، سلطه‌گر و سلطه‌پذیر را به ذهن می‌آورد؛ اما در رابطه کلی میان همین واژگان، راه صعود بسته نیست که همین مطلب، نشانگر هم‌سویی واژگان با ایدئولوژی شاعر است. در حقیقت در استفاده از این واژگان از طرح طبقه‌بندی استفاده شده است که هم‌زمان، سلسله مراتب هم دارد؛ زیرا، در ابتدا شاعر راهی به اهل بیت می‌یابد و به آنان متوسل می‌شود تا خدا نجاتش دهد:

تا که ره بر درگه آل پیمبر یافتم
هر چه گم کردم به هر درگاه از این در یافتم
(احمدی بیرجندی و نقوی زاده، ۱۳۶۵: ۵۱۲)

سپس احساس تحول پیدا می‌کند و متوجه صعود می‌شود:

بر در ارباب دنیا، کی نهم روی نیاز؟
من که زین در کیمیای عافیت دریافتم
(همان)

اما در پایان، علاقه و ارادت به امام رضا (علیه السلام) باعث می‌شود تا سر تعظیم به آستان مبارک امام (علیه السلام) فرود آورد و با درک حقیقت مقام حضرت (علیه السلام) بتواند به خودش هم افتخار کند و شأنی به‌دست آورد:

تا گدای این درم سر بر فلک سایم ز فخر
از فلک این خاک را در رتبه برتر یافتم
(همان)

طبق نظر فرکلاف نمی‌توان «هم‌معناهای کاملاً منطبق» یافت، اما «خاک مطهر» در بیت ششم،

«خاک معطر» در بیت دوازدهم، به طور تقریبی هم معنا هستند. حال اگر «بیابان طلب» در بیت هفتم و «این خاک» در بیت هفدهم نیز به این مجموعه اضافه شود، شمولی معنایی به دست می آید که همه خاک‌ها را در کنار هم نشان می دهد، ولی برخی را از بقیه متمایز می کند و اوج تمایز در «این خاک» قرار دارد که اشاره مستقیم و واضح به خاک بارگاه حضرت رضا (علیه السلام) است. انسان شاید به قدر یک بیابان، طلب و خواسته داشته باشد، اما نکته اینجاست که در هر خاکی امکان کنش وجود ندارد! کنش تنها در بستری حاصلخیز و مناسب صورت می گیرد.

البته ارزش‌های رابطه‌ای نیز در گفتمان این شعر نقش دارند. عشق و ارادت به خاندان پیامبر ﷺ بر شاعر مسلط شده است. شاعر این خاندان را حاضر و یاری‌رسان می داند و تلاش دارد تا روابط میان خود و آنان را با استفاده از واژگان و ترکیب‌هایی مانند: «آل پیمبر»، «آل حیدر»، «موسی بن جعفر» و «مولا» مشخص سازد. تمام این نمونه‌ها رسمی بوده و بیانگر احترام شاعر و رعایت حدود خود و جایگاه اهل بیت (علیهم السلام) است. البته شاعر تنها به «بیان رسمی» بسنده نکرده و «حسن تعبیر» هم در شعر او در همین زمینه به کار رفته است. برای نمونه، در بیت پنجم بارگاه حضرت (علیه السلام) را «دار الأمان» نامیده و در بیت هفتم معتقد است که «ره به کوثر» یافته و در بیت یازدهم نیز امام (علیه السلام) را «هشتمین شمع ولایت» نامیده است که همگی از مصادیق «حسن تعبیر» هستند. در تمامی شعر نیز شاعر هویتی کاملاً مثبت از امام (علیه السلام) به تصویر کشیده است. در حقیقت اگر اوصاف او تکراری به نظر می رسد، به دلیل آن است که قابلیت بازتولید و کشاندن ویژگی‌ها به سمت بدی وجود نداشته و تا بوده، امام (علیه السلام) با همین صفات نیکو شناخته شده است. شاعر در ارزش‌گذاری‌ها، خودش را با ارزش پایین و «گدا» معرفی می کند:

تا گدای این درم، سر بر فلک سایم ز فخر از فلک این خاک را در رتبه برتر یافتم

(همان)

طبق گفتمان شاعر، طبیعی است که او نیازمند باشد یا ارزش پایین‌تری داشته باشد و سلطه‌ای در جهان نداشته باشد، اما می تواند با وصل شدن به نهاد بزرگ‌تر یعنی امت اسلامی و سرمداران آن که خاندان پیامبر ﷺ هستند، حدی از ارزش و قدرت را به دست آورد و خود را ارتقا دهد. در حقیقت اگر او خود را گدا معرفی می کند، تنها از سبب وضع معیشت خود را نیازمند نمی بیند و چه بسا در این زمینه اصلاً نیازی هم نداشته است، چنان‌که بیت یازدهم نیز موید این معناست:

بارگاه هشتمین شمع ولایت را به توس مرجع آمال درویش و توانگر یافتم

(همان)

اما او بیشتر به دنبال رسیدن به کمال روحی و صیقل دادن به گوهر وجودی خود بوده که از طریق توسل به امام رضا (علیه السلام) به این مهم دست یافته است. سروده شمع ولایت در مجموع ۱۷ بیت دارد و در آن ۳۷ جمله به کار رفته است. یک جمله در وجه پرسشی به کار رفته که در آن، استفهام از هدف اصلی خارج شده و با هدف نفی روی نیاز نهادن بر درگاهی غیر از درگاه اهل بیت (علیهم السلام) آمده است:

بر در ارباب دنیا، کی نهم روی نیاز؟ من که زین در کیمیای عافیت دریافتم

(همان)

در حقیقت استفهام شاعر، «استفهام انکاری» است و نشان دهنده آن است که شاعر با یافتن «کیمیای عافیت» که همان وجود مبارک حضرت (علیه السلام) است، نیازی نمی بیند به دنیا و اهل آن دست نیاز دراز کند. یک جمله نیز در وجه دعایی مثبت ذکر شده که در آن خواستار قرار گرفتن در زمره فداییان و قربانیان امام رضا (علیه السلام) است:

جان و دل قربان مولایی که از فرّ و جلال ملک دل‌ها را به عشق او مسخر یافتم

(همان)

به جز این دو مورد، باید گفت که وجه غالب در این شعر، وجه خبری است و فاعل نیز در بیشتر موارد از جهت لفظی، خود شاعر بوده که ضمیر آن نیز بیشتر مستتر است. در نگاه نخست چنین به نظر می‌رسد که شاعر «کنشگر» است، اما وقتی «وحدت معنایی تمام شعر» در نظر گرفته شود، مشخص می‌شود که شاعر نه تنها کنشگر نیست، بلکه «کنش‌پذیر» است. عشق و ارادت به امام رضا (علیه السلام) بر او مسلط و به شور و انگیزه‌ای تبدیل شده است که بتواند در خود توانی بیابد. فرایندها نیز در آغاز همان چیزی نیستند که به نظر می‌رسند؛ یعنی قرار نیست شاعر، تنها به شرح راه پیدا کردن خودش بسنده کند؛ بلکه رفته رفته با کمک اجزای مختلف کلامش، موضوع سیر تحول خودش را برای مخاطب آشکار می‌کند و نشان می‌دهد که در یک مرحله در جا نزده است.

بیشتر جملات این شعر نیز معلوم هستند که این عامل، خود تاییدکننده کنش‌پذیری شاعر هم هست؛ زیرا، او کنشگر نبوده است که بخواهد با اغراض مختلفی مانند: احترام، حفظ آبرو، تنفر، زورگویی و ... چیزی را پنهان کند که توسط فاعلی اتفاق افتاده است. بیشتر جملات نیز مثبت هستند تا نشان دهند که ایدئولوژی حاکم شده بر افکار شاعر، مورد تأیید و پذیرش او هستند و هرگاه شاعر از حال خوب خود سخن گفته، آن را نه از سر اجبار که از عمق وجود خود

گفته است.

هم‌چنین از ضمایر ما و شما نیز استفاده نکرده است و به جای آن «من» و ضمایر سوم شخص را به کار برده تا مخاطب دریابد که شاعر، صرف تجربه روحی و شخصی خود را با او به اشتراک گذاشته است و قصد تحمیل عقایدش به دیگران را ندارد. جملات ساده شعر او نیز با حرف (و) به هم متصل شده‌اند که بیانگر سادگی و پرهیز از تزیین کلام و فریب مخاطب است؛ زیرا، حرف (و)، حرفی شناخته شده برای ایجاد ربط و پیوند است و بین همگان با هر سطح دانش و فرهنگی رایج است. با توجه به اینکه در این پژوهش از شعر استفاده شده و شاعر آن را سروده است و حالت مناظره هم ندارد و بیشترین فاعل از حیث لفظ، خود شاعر است، امکان بررسی مشارک، نوبت‌گیری و تعیین کنترل‌گر وجود ندارد. استعاره‌های این شعر که وابستگی‌های ایدئولوژیک دارند نیز عبارت هستند از سه استعاره مصرحه (دولت‌سرا)، (دار الأمان) و (دارالسلام) که در همگی، مشابه، حرم امام رضا (علیه السلام) است. هر چند استعاره‌های مکنیه‌ای نیز وجود دارند، اما تأمین‌کننده ایدئولوژی شاعر نیستند. سه استعاره یاد شده بیانگر این هستند که حرم امام رضا (علیه السلام) هم لحاظ سیاسی و هم از لحاظ دینی، مکانی با شأن بالا و امن است که مومنان آن را اداره می‌کنند و سراسر صلح و آرامش است و بهشتی زمینی به‌شمار می‌رود.

۲-۲. سطح تفسیر

در سطح تفسیر، نظریه نورمن فرکلاف دو مقوله کلی دارد: بافت موقعیتی و بینامتنی، که با پاسخ به این پرسش‌ها می‌توان بافت موقعیتی متن را تفسیر کرد: «داستان از چه قرار است؟ یعنی در متن چه فعالیتی در حال انجام است؟ عنوان و هدف این فعالیت چیست؟ جان‌مایه متن چیست؟ جان‌مایه متن، یعنی خلاصه تفسیر آن به عنوان یک کل واحد که مفسر می‌تواند بدان دست یابد و در حافظه بلندمدت خود آن را نگه دارد تا در صورت نیاز به آن مراجعه کند» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۱۵). در بخش بینامتنیت، زمینه مشترک بافت بینامتنی دخیل در شکل‌گیری متن و وجه اشتراک آن با گفتمان جاری در داستان بررسی می‌شود. پذیرش بافت بینامتنی مستلزم این است که به اسکلت تاریخی گفتمان متن پرداخته شود. ارزش ویژگی‌های متنی صرفاً با وارد کردن آن‌ها در تعامل اجتماعی است که جنبه‌ای واقعی می‌یابد؛ بنابراین تنها پرداختن به صورت متن کافی نیست. در واقع مرحله تفسیر، روشن می‌سازد که فاعل‌ها در گفتمان، مستقل نیستند. مرحله تفسیر به خودی خود، بیانگر روابط قدرت و سلطه و ایدئولوژی‌های نهفته در پیش‌فرض‌های یادشده نیست تا کنش‌های گفتمانی معمول را به صحنه مبارزه اجتماعی تبدیل کند. در تحقق این هدف، مرحله تبیین ضرورت دارد. از نظر فرکلاف، قلمروهای تفسیر

زمینه متن، مانند زمینه‌های بینامتنی بر آگاهی‌های پیشین مانند نظم‌های اجتماعی و کنش متقابل تاریخی، منطبق است. در این سطح نیز باید پاسخگوی این پرسش‌ها بود: ۱. تفسیرهای مشارکان گفتمان از بافت موقعیت و بینامتنی چیست؟ ۲. چه نوعی از گفتمان در متن استفاده خواهد شد؟ (همان: ۲۱۵-۲۴۴)

۲-۱. سطح تفسیر در چکامه «الحرم المنيع»

بافت موقعیتی: آنچه در شعر الحرم المنيع جریان دارد، حضور محوری امام رضا (علیه السلام) در قالب شخصیتی متصف به فضایی است که در بافت شعر به برخی از این فضایل پرداخته شده است؛ انتساب ایشان به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله)، رسیدن ایشان به مقام تسلیم و رضا در برابر خداوند، خلق نیکوی ایشان به نحوی که تجلی خلق عظیم نبوی است و کرامت‌های ایشان. شاعر علاوه بر تبیین فضایل، به ترسیم عزت و عظمت بارگاه ایشان می‌پردازد و آن را محل رفت و آمد فرشتگان معرفی می‌کند:

تری الملوك سجداً ببابه فالعزُّ كلُّ العزِّ في أعتابه
تطوفُ حولَ قبره الأملاكُ كأنَّه المحوُّ والأُملاكُ^۷

(الغروی الإصفهانی، ۱۳۷۳: ۷۲)

سپس به تلاش‌های مأمون عباسی، خلیفه هم‌عصر امام برای خاموش ساختن نور هدایتگری ایشان اشاره می‌کند و در پایان، مصائب امام را یادآور می‌شود، مواردی از جمله: دوری ایشان از وطن، غربت ایشان در طوس، حفظ نشدن سنت‌های پیامبر (صلی الله علیه و آله) و فراموشی آن در جامعه، تخلفات جامعه به ظاهر اسلامی از سیره و روش پیامبرش و در نهایت، حیل‌ها و خدعه‌هایی که مأمون در حق امام (علیه السلام) به کار بست:

أخرجه من مهبط التنزيل إليه بالخداع والتسويل^۸

(همان: ۷۳)

هدف شاعر در این سروده این است که مهم‌ترین شاخصه‌های سیره رضوی را به مخاطب منتقل کند که دانستنش برای او لازم است. جان‌مایه شعر، آشنایی مختصری با فضایل، مدایح و مصائب امام رضا (علیه السلام) است.

بینامتنیت: شعر الحرم المنيع از اسکلت تاریخی محکمی برخوردار است و شاعر اطلاعاتی را در قالب شعرش به مخاطب منتقل کرده که مبنای روایی و قرآنی دارند. در دو بیت اول، شاعر

بیان می‌کند که امام رضا (علیه السلام) به مقام رضا رسیدند و به رضایت خداوند، راضی بودند و به همین سبب، به این نام خوانده شدند:

لَقَدْ تَفَانَى فِي الرِّضَاءِ بِالْقَضَاءِ حَتَّى تَسَامَى وَتُسَمَّى بِالرِّضَاءِ
بَلْ فِي رِضَى الْبَارِي رِضَاءٌ فَاِنْ بَلْ ذَاتُهُ بِذَلِكَ الْعَنْوَانُ^۱

(همان: ۷۲)

در روایات آمده است که یکی از دلایل ملقب شدن امام رضا (علیه السلام) به این نام این بود که ایشان به رضای خداوند راضی بودند (القمی، ۱۳۵۹: ج ۱، ۲۱۱).

شاعر در بیت چهارم، از آیات هشتم و یازدهم سوره نجم^۱ بهره گرفته است که به واقعه معراج پیامبر (صلی الله علیه و آله) اشاره دارد؛ آنجا که می‌گوید امام رضا (علیه السلام) فرزند کسی است که به خداوند بیشترین درجه نزدیکی را یافت و چشمانش آنچه را دید تکذیب نکرد:

هُوَ ابْنُ مَنْ دَنَى إِلَى أَدْنَاهُ مَا كَذَّبَ الْفَوَاضُ مَا رَأَهُ^۲

(الغروی الإصفهانی، ۱۳۷۳: ۷۲)

شاعر در بیت پنجم به شکل ضمنی به داستان قرآنی حضرت موسی (علیه السلام) اشاره می‌کند که به کوه طور رفت، خداوند از طریق شاخه‌های درختی با او سخن گفت و از آنجا به نبوت برگزیده شد:

وَهُوَ لِذَلِكَ الْفَوَاضِ ثَمَرَةٌ فَأَيْنَ مِنْهُ الطُّورُ؟ أَيْنَ الشَّجَرَةُ؟

(همان)

این داستان در سوره‌های مختلف قرآن کریم از جمله سوره مریم آمده است.^۲ شاعر از این داستان برای بیان برتری امام رضا (علیه السلام) بر حضرت موسی (علیه السلام) بهره گرفته است و می‌گوید امام رضا (علیه السلام) فرزند پیامبری است که در شب معراج به حدی به خداوند نزدیک شد که فاصله‌اش با خدا، طبق تصریح قرآن به اندازه دو کمان یا کمتر بود^۳، با وجود این، حضرت موسی (علیه السلام) با آن عظمت و کلیم الله بودنش در مقابل حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) چه جایگاهی می‌تواند داشته باشد؟ هدف از این استفهام ارشاد مخاطب بر این نکته است که نبوت محمدیه بر سایر نبوت‌ها افضل است و ۱۲ امام (علیه السلام) از نسل حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) نیز به تبع پیامبر (صلی الله علیه و آله) از این فضیلت برخوردارند.

۱. ثُمَّ دَنَى فَتَدَلَّى (النجم، ۸). مَا كَذَّبَ الْفَوَاضُ مَا رَأَى (النجم، ۱۱).

۲. وَنَادَيْنَاهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا (مریم: ۵۲).

۳. فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى (النجم: ۹).

شاعر در بیت ششم و هفتم به فضایل اخلاقی امام (علیه السلام) اشاره می کند، اینکه خلق والای امام رضا (علیه السلام) به گونه ای است که انگار پیامبر (صلی الله علیه و آله) را به نمایش می گذارد و ایشان را دارای بخشندگی ها و کرامات زیادی می داند:

يُمَثِّلُ النَّبِيَّ فِي أَخْلَاقِهِ فَأَنَّهُ الثَّابِتُ مِنْ أَعْرَاقِهِ
له کرامات و مکرماّت فی صفحاتِ الدَّهْرِ بَيِّنَاتٌ^{۱۱}

(همان)

در منابع معتبر شیعی از جمله کتاب منتهی الآمال، فضایل اخلاقی متعددی برای امام رضا (علیه السلام) بیان و شاعر بر اساس روایت هایی که درباره اخلاق امام رضا (علیه السلام) و سیره ایشان نقل شده (رک: قمی، ۱۳۸۹: ۳۱۲-۳۲۱)، این دوبیت را سروده است. شاعر در بیت نهم و دهم نیز بیان می کند که حرم امام رضا (علیه السلام) سجده گاه فرشتگان است و فرشتگان دور قبر ایشان طواف می کنند:

تَرَى الْمُلُوكَ سُجَّدًا بِبَابِهِ فَالْعَرْزُ كُلُّ الْعَرْزِ فِي أَعْتَابِهِ
تطوفُ حَوْلَ قَبْرِهِ الْأَمْلاَكُ كأنه المحوَرُّ وَالْأَفْلَاكُ

(الغروی الإصفهانی، ۱۳۷۳: ۷۲)

این مطلب که حرم امام رضا (علیه السلام) محل رفت و آمد فرشتگان است، پیشینه ای روایی دارد. در روایتی از خود امام رضا (علیه السلام) نقل شده است که در خراسان بقعه ای قرار دارد که محل آمد و شد ملائک می گردد. همواره گروهی از فرشتگان از آسمان بر آن نازل می شوند و عده ای از آنجا به آسمان صعود می کنند.^۱

۲-۲-۲. سطح تفسیر در چکامه شمع ولایت

در این بخش بافت موقعیتی و بینامتنی شعر شمع ولایت بر اساس الگوی فرکلاف بررسی خواهد شد.

بافت موقعیتی: مبنای سروده شدن شعر شمع ولایت بر مواجهه شاعر با درگاه پر فیض اهل بیت (علیهم السلام) به شکل کلی و آستان قدس رضوی به شکل جزئی است؛ به این ترتیب که شاعر پس از آزمودن دنیا و اربابان آن و ناکامی در رسیدن به مقاصدش، از دنیا روی گردان می شود و به درگاه

۱. «إِنَّ بِخِرَاسَانَ لِبُقْعَةٍ يَأْتِي عَلَيْهَا زَمَانٌ تَصِيرُ مُخْتَلَفَ الْمَلَائِكَةِ، فَلَا يَزَالُ فَوْجٌ يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَفَوْجٌ يَصْعَدُ إِلَى أَنْ يُنْفَخَ فِي الصُّورِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳، ۱۰۲).

اهل بیت (علیهم السلام) رو می‌نهد؛ به عبارتی از غوغای جهان به آن پناه می‌برد و چیزی که از آن درگاه مشاهده می‌کند، سراسر احسان و کرم است. به همین خاطر، شعرش به بیان اعجازهای توسل به اهل بیت (علیهم السلام) و امام رضا (علیه السلام) در دنیای پر آشوب کنونی می‌پردازد و از این طریق به شکل ضمنی، مخاطبان را به تمسک به اهل بیت (علیهم السلام) دعوت و ترغیب می‌کند تا آنان نیز مانند شاعر از این برکات بهره‌مند شوند. هدف شاعر از سرودن این شعر، جذب افراد به درگاه پرفیض امام رضا (علیه السلام)، تقویت بنیان‌های فکری شیعیان و شناساندن وجوه حقیقی زندگی ایشان به همگان است. جان‌مایه شعر شمع ولایت، معرفی امام رضا (علیه السلام) به عنوان معدن همه فیوض مادی و معنوی در دنیا و آخرت است.

بینامتنیت: شاعر در سرودن بیت‌هایی از شعر شمع ولایت، از مضامین زیارت جامعه کبیره بهره برده است؛ نخست آنجا که در شعرش اهل بیت (علیهم السلام) را منبع دریافت فیوضات روح القدس می‌داند:

تا که آوردم بر این دولت‌سرا روی نیاز از دم روح القدس فیض مکرر یافتم
(احمدی بیرجندی و تقوی‌زاده، ۱۳۶۵: ۵۱۲)

شبهه به آنچه در زیارت جامعه کبیره آمده است: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ يَا أَهْلَ بَيْتِ النَّبِيِّ وَ مَوْضِعِ الرِّسَالَةِ وَ مُخْتَلَفِ الْمَلَائِكَةِ وَ مَهْبِطِ الْوُحْيِ وَ مَعْدِنِ الرَّحْمَةِ ... اَنْتَجَبُكُمْ لِثَوْرِهِ [بِثَوْرِهِ] وَ اَيَّدُكُمْ بِرُوحِهِ» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴: ۶۲۹-۶۳۱)

از تأثیرپذیری‌های دیگر شاعر از مضمون زیارت جامعه کبیره، بیت ششم است که شاعر در درگاه اهل بیت (علیهم السلام) به مطلوب و مقصود خویش دست یافته است:

دامن مطلوب ازین درگاه آوردم به دست گوهر مقصود ازین خاک مطهر یافتم
(همان)

دستیابی شاعر به مراد و مطلوب خود، دربردارنده این مطلب است که درگاه اهل بیت (علیهم السلام)، درگاه کرامت و بخشندگی است؛ جان‌مایه این مطلب در زیارت جامعه کبیره آمده است که عادت اهل بیت (علیهم السلام) احسان و ویژگی اخلاقی آنان بخشندگی است: «فِعْلُكُمْ الْخَيْرُ وَ عَادَتُكُمْ الْإِحْسَانُ، وَ سَجِيَّتُكُمْ الْكَرَمُ» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴: ۶۳۹)

شاعر در بیت هفتم بیان می‌کند که او مانند شخص تشنه و خسته‌ای بود که خداوند بر او منت نهاد و او را به چشمه کوثر راهنمایی کرد. با توجه به معانی ابیات دیگر که صحبت از اهل بیت

علیه السلام است، منظور شاعر از چشمه کوثر، صاحبان آن یعنی پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام است. این مطلب در روایات آمده است که امام علی علیه السلام می فرمایند: «أنا مع رسول الله صلى الله عليه وآله ومعه عترتي وسبطي على الخوض، فمن أَرادنا فليأخذ بقولنا، وليعمل عملنا» (مشهدی قمی، ۱۳۸۱، ج ۱۴: ۴۶۱)

در بیت هشتم شاعر به این حقیقت می پردازد که همواره در جست و جوی توفیق و سعادت بوده که آن را در حریم امام رضا علیه السلام یافته است:

نقد توفیق و سعادت را که می جستم ز بخت در حریم زاده موسی بن جعفر یافتم
(احمدی بیرجندی و تقوی زاده، ۱۳۶۵: ۵۱۲)

این مضمون یعنی وصل به سعادت در درگاه اهل بیت علیهم السلام در زیارت جامعه کبیره به این صورت آمده است: «سَعِدَ مَنْ وَالَاكُمْ وَهَلَكَ مَنْ عَادَاكُمْ وَخَابَ مَنْ جَحَدَكُمْ وَضَلَّ مَنْ فَارَقَكُمْ وَقَارَ مَنْ تَمَسَّكَ بِكُمْ وَأَمِنَ مَنْ لَجَأَ إِلَيْكُمْ وَسَلِمَ مَنْ صَدَقَكُمْ وَهُدِيَ مَنْ اعْتَصَمَ بِكُمْ مَنِ اتَّبَعَكُمْ فَالْجَنَّةُ مَأْوَاهُ وَمَنْ خَالَفَكُمْ فَالنَّارُ مَثْوَاهُ... فَارَ الْفَائِزُونَ يُولَايَتِكُمْ بِكُمْ يُسَلِّكُ إِلَى الرِّضْوَانِ وَعَلَى مَنْ جَحَدَ وَلَايَتِكُمْ غَضَبُ الرَّحْمَنِ» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴: ۶۳۳-۶۳۸)

در بیت یازدهم، شاعر حرم امام رضا علیه السلام را مرجع آرزوها و خواسته های همگان می داند و بر این باور است که در حرم ایشان حاجت ها برآورده می شود:

بارگاه هشتمین شمع ولایت را به توس مرجع آمال درویش و توانگر یافتم
(احمدی بیرجندی و تقوی زاده، ۱۳۶۵: ۵۱۲)

این مطلب ریشه در روایات دارد. از خود امام رضا علیه السلام حدیثی در این باره نقل شده است که هر کس به زیارتشان برود، گناهانش آمرزیده و دعایش مستجاب می شود: «لا تشد الرحال إلى شيء من القبور إلا إلى قبورنا، ألا وائى مقتول بالسم ظلماً، ومدفون في موضع غربة، فمن شد رحله إلى زیارتی أستجیب دعأؤه وغفرله ذنبه» (مجلسی، ۱۳۳۹ ق، ج ۱۰۲: ۳۶).

در بیت پانزدهم شاعر بیان می کند که در درگاه اهل بیت علیهم السلام نسبت به هرگونه بدی و ناخوشایندی ایمنی وجود دارد و انسان از بدی در امان است:

تا که بر این در پناه آوردم از کید جهان خویشان را ایمن از هر فتنه و شر یافتم
(احمدی بیرجندی و تقوی زاده، ۱۳۶۵: ۵۱۲)

این مطلب در زیارت جامعه کبیره نیز آمده است که انسان به واسطه اهل بیت (علیهم السلام) از ذلت‌ها، ناراحتی‌ها و مشکلات رهایی یافته و امور معنوی و مادی او اصلاح می‌شود: «بِكُمْ أَخْرَجَنَا اللَّهُ مِنَ الدُّلِّ وَفَرَّجَ عَنَّا غَمَرَاتِ الْكُرُوبِ وَأَنْقَذَنَا مِنْ شَفَا جُرْفِ الْهَلَكَاتِ... بِمُؤَالَاتِكُمْ عَلَّمَنَا اللَّهُ مَعَالِمَ دِينِنَا وَأَصْلَحَ مَا كَانَ فَسَدَ مِنْ دُنْيَانَا» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴: ۶۳۹).

در بیت شانزدهم شاعر به این نکته اذعان دارد که خداوند محبت امام رضا (علیه السلام) را در قلب‌ها قرار داده است و دل‌ها در گرو محبت اهل بیت (علیهم السلام) است. در روایتی از پیامبر (صلی الله علیه و آله) نقل شده است که هیچ بنده‌ای ایمان نمی‌آورد مگر اینکه محبت پیامبر (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت (علیهم السلام) او در دل او جای بگیرد: «لَا يُؤْمِنُ عَبْدٌ حَتَّى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ نَفْسِهِ، وَأَهْلِي أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ أَهْلِهِ، وَعِترَتِي أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ عِترَتِهِ، وَذَاتِي أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ ذَاتِهِ» (ابومعاش، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۶۸).

۲-۳. سطح تبیین

هدف مرحله تبیین، توصیف گفتمان به عنوان بخشی از یک فرایند اجتماعی است. در ورود به مرحله تبیین باید توجه داشت که «بهره گرفتن از جنبه‌های گوناگون دانش زمینه‌ای، به عنوان شیوه‌های تفسیری در تولید و تفسیر متون، به بازتولید دانش یادشده منجر خواهد شد که برای مشارکان گفتمان، پیامدی جانبی، ناخواسته و ناخودآگاه است. این امر، در واقع در تولید و تفسیر صدق می‌کند. بازتولید، پیونددهنده مراحل گوناگون تفسیر و تبیین است؛ زیرا، در حالی که تفسیر، چگونگی بهره جستن از دانش زمینه‌ای را در پردازش گفتمان مورد توجه قرار می‌دهد، تبیین به شالوده اجتماعی و تغییرات دانش زمینه‌ای و بازتولید آن در جریان کنش گفتمانی می‌پردازد.» (ر.ک: فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۴۴-۲۱۵) در حقیقت، در این سطح، فرکلاف از تحلیل گسترده متن استفاده می‌کند تا بتواند با ابزار زبان، رابطه متن و جامعه را بهتر برای مخاطبان قابل درک نماید. در سطح تبیین، پیوند میان متن، ساختارها و فرایندهای اجتماعی سیاسی هستند که درک زندگی روزمره را برای افراد آسان می‌کنند؛ زیرا، زندگی روزمره در نتیجه کنش‌های افراد جامعه شکل می‌گیرد و خود این کنش‌ها، حاصل پیروی افراد از قواعدی مشترک است که عقل سالم بشری به آن اعتبار می‌دهد (ر.ک: یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹: ۱۱۸ و ۱۱۹).

۲-۳-۱. سطح تبیین در چکامه الحرم المنيع

گفتمان حاکم بر سروده الحرم المنيع بر گرفته از هدف معرفی امام رضا (علیه السلام) به مخاطبان است و به عدم پابندی حکومت عصر ایشان به سنت‌های پیامبر و خیانت‌های روا داشته شده در حق ایشان ختم می‌شود. لایه‌های پنهان متن در پی تقویت ساختار فکری فرهنگی دوستداران امام

رضا (علیه السلام) و آشنا کردن آنان با برخی ویژگی‌های مهم و جایگاه امام (علیه السلام) است. گفتمان حاکم بر این سروده، هم‌چنین در پی اقناع مخاطب درباره این نکته است که جامعه شیعه باید در تلاش باشد تا همواره سنت‌های نبوی در تمام ارکان جامعه جاری شود و حرکت جامعه همان امتداد راه مستقیم پیامبر (صلی الله علیه و آله) و امامان معصوم (علیهم السلام) از نسل ایشان باشد. گفتمان متن در پی ایجاد این تغییر در دانش زمینه‌ای مخاطب است که دوستدار واقعی باید همواره در پی کسب شناخت بیشتر از امامش باشد و رابطه‌اش را با امام (علیه السلام) بر مبنای معرفت‌افزایی تنظیم کند تا به هدف والای بندگی خداوند دست یابد. تأثیر گفتمان حاکم بر متن، بر آینده اجتماع این است که جامعه شیعه را موظف به حفاظت از امام معصوم (علیه السلام) و تلاش برای تحقق آرمان‌های او می‌داند تا در آینده نیز با ارشادات امام عصر (علیه السلام) در راه خدا بندگی کند. تأثیر گفتمان حاکم بر متن در ارتباط با حاکمیت جامعه، مشروعیت‌بخشی به حاکمیت ایجاد شده بر مبنای سیره پیامبر (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت (علیهم السلام) و مشروعیت‌زدایی از حکومتی است که در ظاهر اسلامی است، اما در حقیقت بر مبنای معارف اصیل اسلامی اداره نمی‌شود.

۲-۳-۲. سطح تبیین در چکامه شمع ولایت

گفتمان حاکم بر شعر، برگرفته از راه‌یابی به درگاه اهل بیت (علیهم السلام) و مختوم به این است که درگاهشان سرشار از خیرات دنیوی و اخروی است. این سروده در پی تغییر ساختار فکری فرهنگی مخاطبان است. از این جهت که عادات و سنت‌های رایج دنیوی را در هم می‌شکند و رو آوردن به اهل بیت (علیهم السلام)، الگوگیری از سبک و سیره ایشان و بهره‌مندی از انوار هدایتی‌شان را تنها راهکار حل تمام مشکلات می‌داند. گفتمان حاکم بر شعر در پی اقناع مخاطب به این مطلب است که اهل بیت (علیهم السلام) و به ویژه، امام رضا (علیه السلام) عصاره خلقت هستند و بر تمام آفریده‌ها برتری دارند و به هر میزان که انسان به آنان نزدیک شود، بر ارزش وجودی‌اش افزوده می‌شود و انسان نباید به خواسته‌های کم‌ارزش دل بدهد؛ زیرا، ارزش انسان به حدی بالاست که باید کسب رضایت وجود مقدس معصومین (علیهم السلام) را در نظر داشته باشد. تأثیر متقابل گفتمان حاکم بر شعر و افراد جامعه آن‌ها را به این نتیجه می‌رساند که هر راهی به جز راه اهل بیت (علیهم السلام) در حقیقت بی‌راهه بوده و تنها راه رسیدن به سعادت، یاری جستن از آنان است.

۳. نتیجه‌گیری

مقایسه دو چکامه بر اساس نظریه فرکلاف به نتایج زیر می‌انجامد:

در سطح توصیف، شعر عربی، روایتی مستند با کنشگری امام رضا (علیه السلام) (=مظهر خیر) و کنش‌پذیری مأمون (=مظهر شر) است که در آن، امام (علیه السلام) شخصیت مسلط است و شاعر به پذیرش ایدئولوژی خود از طرف دریافتگر اهتمام دارد و در شعر فارسی، با دادن همه نقش‌ها به امام (علیه السلام) در میان گذاشتن تجربه شخصی هدف قرار گرفته است. با این حال، هر دو در این سطح، حضرت (علیه السلام) را محور قرار داده‌اند. در بخش تفسیر هم هر دو شعر، ارجاعات بیرونی داشته‌اند و آنچه این دو را متمایز می‌کند، نوع ارجاعات است. در شعر عربی استفاده از روایات و داستان تاریخی و متن قرآن کریم، با هدف سطح توصیف که اقناع مخاطب است، کاملاً همخوانی دارد. همان‌طور که استفاده از دعاها و روایات امامان (علیهم السلام) با هدف انتقال تجربه‌های شخصی تناسب دارد؛ زیرا، این دو مورد بر حال روحی دریافتگر اثر می‌گذارد که همین مطلب، بر گستردگی بافت موقعیتی هم کمک کرده است. در بخش تبیین نیز مخاطب درمی‌یابد که هر دو شعر اثرگذاری خود را دارند، اما نوع اثرگذاری و گستره آن متفاوت است. در این سطح، مشخص شده است که اگر شعر مانند شعر عربی بازیگران متفاوتی داشته باشد، حالت اجتماعی‌تر هم به خود می‌گیرد و بار ایدئولوژیک بیشتری پیدا می‌کند که می‌تواند بر بنیان‌های فکری گروه‌ها، طبقات اجتماعی و حاکمیت سیاسی اثرگذارتر باشد؛ اما اگر نقش‌پذیران شعر مانند شعر پارسی کمتر باشند، ابعاد فردی و روحی بر ساخت کلی شعر چیره می‌شود و بیش از آنکه در حیطه علوم اجتماعی و سیاسی زمینه‌ساز تحولات شود، در زمینه علم روان‌شناسی و علوم شناختی و تربیتی موثر است و به تربیت فرد می‌پردازد تا در آینده، نقش فردی خود را به‌عنوان یک فرد از یک جامعه بزرگ بهتر ایفا کند. هم‌چنین توجه اهل ادب به این نکته جلب می‌شود که در پرداختن به موضوعات مد نظر خود، بهتر است متناسب با موضوع، از گفتمانی استفاده کنند که با اهداف جمعی یا فردی آنان تطابق بیشتری داشته باشد.

- در شعر عربی، بیشتر از جملات معلوم، خبری و مثبت و ضمایر غایب استفاده شده است که در مجموع، شاعر را در نقش راوی یک واقعه تاریخی قرار داده و این کار نیز با هدف اقناع مخاطب صورت گرفته است. واژگان در این شعر، ضمن داشتن تناسب و هماهنگی درونی، با گروه واژگان دیگر تضاد دارند که این امر نیز ریشه در مصاف ازلی خیر و شر دارد. هم‌چنین مشخص شد که کنشگر اصلی خود امام (علیه السلام) است و کنش‌پذیر اصلی نیز، مأمون است؛ اما در شعر شمع ولایت، هم‌سویی میان واژگان و ایدئولوژی مشهود است. در به‌کارگیری واژگان، از طرح طبقه‌بندی دارای

سلسله مراتب استفاده شده است. وجود برخی توصیفات تکراری نیز نشانگر آن است که قابلیت بازتولید و سوق دادن ویژگی‌ها به سوی شر وجود ندارد و امام (علیه السلام) همواره مظهر ویژگی‌های نیکوست. در این چکامه، وجه غالب افعال، خبری و جملات معلوم و مثبت هستند. هم فاعل و هم کنش‌پذیر، خود شاعر است. بیشترین شکل ضمیر به کار رفته نیز سوم شخص است تا مخاطب دریابد که شاعر، صرفاً تجربه شخصی و روحی خود را با او در میان می‌گذارد و به دنبال تحمیل عقاید خود به مخاطب نیست.

- در بینامتنیت بخش تفسیر، شعر الحرم المنیع از سه روایت، یک داستان تاریخی و دو اشاره قرآنی بهره برده است، اما شعر شمع ولایت از مضامین چهار فراز زیارت جامعه کبیره و سه روایت از معصومان (علیهم السلام) استفاده کرده است. به همین سبب، ساخت تاریخی شعر الحرم المنیع محکم‌تر ارزیابی می‌شود. در بافت موقعیتی بخش تفسیر، شعر الحرم المنیع حول محور فضائل امام رضا (علیه السلام) و عظمت بارگاه ایشان می‌گردد و مصائبی که ایشان متحمل شدند، اما شعر شمع ولایت حول محور برکات بی‌مانند یاری خواستن از اهل بیت (علیهم السلام) و معرفی امام رضا (علیه السلام) به عنوان منبعی فیاض به شیعیان می‌شود و به همین خاطر، شعر الحرم المنیع بافت موقعیتی گسترده‌تری دارد.

- در سطح تبیین، بیشترین اثر گفتمان شعر الحرم المنیع بر آینده جامعه و حاکمیت است؛ اما در شعر شمع ولایت، بیشترین اثر گفتمان شعر بر ساختار فکری فرهنگی مخاطبان است و شاید اثر چندانی بر حاکمیت و آینده جامعه نداشته باشد؛ به سخن دیگر، تاثیر گفتمان شعر الحرم المنیع در بخش اجتماعی بیشتر است، در حالی که گفتمان در شعر شمع ولایت در بخش فردی موثرتر واقع شده است.

پی‌نوشت

۱. شیخ محمدحسین غروی اصفهانی (۱۳۶۱-۱۲۹۶ق) معروف به «کمپانی اصفهانی» از مراجع تراز اول شیعه است. از جمله آثار او دو دیوان شعر است: یک دیوان عربی که «الانوار القدسیة» نام دارد و حاوی بیست و چهار قصیده در تاریخ حیات پیامبر ﷺ، دوازده امام (علیهم‌السلام) و دربردارنده بیش از دو هزار بیت شعر است که در نجف به چاپ رسیده است. یک دیوان نیز به زبان فارسی به نام «دیوان کمپانی» از اوست که در آن، «مفتقر» تخلص کرده است. این دیوان نیز شامل مدایح و مراثی خاندان عصمت و طهارت است (ر.ک: مطلبی، ۱۳۷۰: ۳۷-۵۹).
۲. ذبیح الله صاحبکار متخلص به «سهی» زاده ۱۳۱۳ ش. است. او شاعری خوش ذوق و آشنا به اسلوب‌ها و قالب‌های کلاسیک شعر فارسی بود و تلاش خود را صرف گسترش شعر دینی کرد. ایشان بهترین مراثی را با عنوان «شفق خونین» و «سیری در تاریخ مرثیه عاشورایی» گردآوری کرد. دیوان وی با نام «افسانه ناتمام» در دسترس است (ر.ک: صداقت‌حسینی، ۱۳۸۲: ۱۸۸-۱۸۵).
۳. در راه رضایت به قضای الهی فانی شد تا به اسم رضا نام گرفت.
- بلکه رضای او در رضای الهی است و برای همین به این نام، نامیده شد.
۴. نفرین‌ها بر مامون! وای بر آن نیرنگ‌باز خیانت‌پیشه!
۵. او میوه دل پیامبر ﷺ است. پس طور و درختی که خدا از طریق آن با موسی سخن گفت چه جایگاهی نسبت به او دارند؟
- در رفتارش، پیامبر را مجسم می‌کند، چرا که او مانند شاخه‌ای از آن ریشه است.
- بزرگواری‌ها و مکارم اخلاقی او، شاهدانی صادق بر شأن والای اویند؛ او در اخلاق مانند پیامبر است.
۶. مامون، به پیامبر خدا در خصوص امانتش که ذریه ایشان بودند خیانت کرد! آیا خیانتی بزرگ‌تر از خیانت مامون سراغ داری؟
۷. فرشتگان را می‌بینی که در درگاه او سجده می‌کنند و عزت و عظمت در درگاه ایشان به نهایت می‌رسد.
- فرشتگان در اطراف آرامگاه او طواف می‌کنند، گویی که او محور و سلطان است.
۸. او را از سرزمین نزول قرآن به سمت خودش با حيله و نیرنگ خارج کرد.
۹. در راه رضایت به قضای الهی فانی شد تا به اسم رضا نام گرفت. بلکه رضای او در رضای الهی است و برای همین به این نام، نامیده شد.
۱۰. او پسر پیامبری است که به قدر دوکمان یا نزدیک‌تر به خدا نزدیک شد و قلبش نیز آن را حقیقت یافت.
۱۱. در رفتارش، پیامبر را مجسم می‌کند، چرا که او مانند شاخه‌ای از آن ریشه است. او کرامات و بزرگواری‌هایی دارد و در روزگار کنونی معجزاتی آشکار دارد.

منابع و مآخذ

- ابومعاش، سعید. (۱۳۷۸). *الأربعین فی حب أمير المؤمنين علی بن أبی طالب (علیه السلام)*. قم: دار الاعتصام.
- احمدی بیرجندی، احمد؛ نقوی زاده، علی. (۱۳۶۵). *مدایح رضوی در شعر فارسی*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- صداقت حسینی، سیدرضا. (۱۳۸۲). «استاد ذبیح الله صاحبکار شاعر و محقق». *آینه میراث*. شماره ۲۲. صص: ۱۸۵ - ۱۸۸.
- علوش، سعید. (۱۹۸۷). *مکونات الأدب المقارن فی العالم العربی*. لبنان: الشركة العالمية للكتاب.
- الغروی اصفهانی، محمدحسین. (۱۳۷۳). *الأنوار القدسیة*. قم: مؤسسة المعارف الإسلامية.
- فرکلاف، نورمن. (۱۳۷۹). *تحلیل گفتمان انتقادی*. ترجمه: فاطمه شایسته پیران و دیگران. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- فقیه ملک مرزبان، نسرین؛ میلادی، فرشته. (۱۳۹۲). «نقد و تحلیل گفتمان نقش بندیه در غزل جامی بر اساس نظریه زبان شناختی فرکلاف و هلیدی». *مطالعات عرفانی*. شماره ۱۸. صص: ۱۱۳ - ۱۴۶.
- القمی، الشیخ عباس. (۱۳۵۹). *الأنوار البهیة فی تواریخ الحجج الالهیة*. قم: مؤسسة النشر الإسلامي التابعة لجماعة المدرسين.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۸۹). *منتهی الآمال*. قم: تولى.
- کفافی، محمدعبدالسلام. (۱۳۸۲). *ادبیات تطبیقی*. ترجمه: سیدحسین سیدی. مشهد: به نشر.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ق). *بحار الأنوار*. بیروت: مؤسسة الوفاء.
- محمدی، مجید؛ قنبری اقدم، ایمان و نظری، بهناز. (۱۳۹۹). «بررسی تطبیقی مضامین رضوی در شعر خوشدل تهرانی و محمدحسین غروی اصفهانی». *فرهنگ رضوی*. شماره ۸. صص: ۱۶۳ - ۱۹۱.
- مشهدی قمی، محمدرضا. (۱۳۸۱). *کنز الدقائق و بحر الغرائب*. قم: دارالغدیر.
- مطلبی، سید ابوالحسن. (۱۳۷۰). «نجوم امت ۳۷: آیت الله العظمی شیخ محمدحسین غروی اصفهانی». *نور علم*. شماره ۴۰. صص: ۳۸ - ۵۹.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۴). *مفاتیح نوین*. قم: انتشارات امام علی بن ابیطالب (علیه السلام).
- ون دایک، تتون. (۱۳۸۳). *مطالعاتی در تحلیل گفتمان از دستور متن تا گفتمان کاوی انتقادی*. ترجمه پیروز ایزدی و دیگران. تهران: مرکز مطالعات تحقیقات رسانه‌ها.
- یورگنسن، ماریان و فیلیپس، لونیز. (۱۳۸۹). *نظریه و روش در تحلیل گفتمان*. ترجمه هادی جلیلی. تهران: نشر نی.

References

- Abu Ma'ash, Saeed (1999) The Forty in the Love of the Commander of the Faithful, Ali bin Abi Talib (peace be upon him), Qom: Dar Al-I'tisam. [In Persian]
- Ahmadi-Birjandi, Ahmad and Naqvizadeh, Ali (1986) Razavi's Praises in Persian Poetry, Mash-

had: Aṣṭan Quds Razavi Islamic Research Foundation [In Persian].

Al-Gharavi Al-Isfahani, Muhammad Hossein (1994) *Al-Anwar al-Qudsiya*, Qom: Islamic Encyclopaedia Institute [In Persian].

Aloush, Saeed. (1987). *The Components of Comparative Literature in the Arab World*. Lebanon: International Book Company.

Al-Qomi, Al-Sheikh Abbas (1980) *Al-Anwar al-Bahiya in the history of al-Hajj al-Ilahiyya*, Qom: Al-Islami al-Madrasin Foundation [In Persian].

Fairclough, Norman (2000) *Critical Discourse Analysis*, translated by Fatemeh Shaiṣṭa Piran and others, Tehran: Center for Media Studies and Research [In Persian].

Faqih Malek Marzban, Nasreen and Farishte Miliad (2019) «Criticism and analysis of Naqshbandi discourse in Jami's Ghazal based on the linguistic theory of Farklough and Halidi», *Erfani Studies Journal*, No. 18, pp. 113-146 [In Persian].

Ghanipour Malikshah, Ahmad and Khalili, Ahmad (2014) «Comparative study of the poems of Razviyyah Ibn Yamin and Sahib Ibn Abbad with an intertextual approach», *Comparative Literature Exploration*, Year 5, Number 20, pp. 41-58 [In Persian].

Jorgensen, Marian and Phillips Louise (2009) *Theory and Method in Discourse Analysis*, translated by Hadi Jalili, Tehran: Ney Publishing [In Persian].

Kafafi, Mohammad Abdolsalam. (2003). *Comparative Literature*. Translated by: Seyed Hossein Seyedi. Mashhad: Behnashr.

Majlisi, Muhammad Baqir. (1403 AH). *Bihar al-Anwar*. Beirut: Al-Wafa Foundation.

Makaram Shirazi, Nasser (2004) *New Mofatih*, Qom: Imam Ali Ibn Abi Talib (AS) Publications [In Persian].

Mashadi Qomi, Mohammad Reza (1961) *Kanz al-Daqayq and Bahr al-Gharib*, Qom: Dar al-Ghadir [In Persian].

Mohammadi Majid, Qanbari Aghdam Iman and Nazari Behnaz (2019) «A comparative study of Razavi themes in the poetry of Khushdel Tehrani and Mohammad Hossein Gharavi Isfahani», *Farhang Razavi Scientific Research Quarterly*, No. 8, Volume 1, pp. 191-163 [In Persian].

Motalebi, Seyyed Abulhasan (1950) «Astrologer of the 37th Ummah: Grand Ayatollah Sheikh Mohammad Hossein Gharavi Isfahani», *Noor Alam publication*, number 40, pages 38 to 59 [In Persian].

Qomi, Sheikh Abbas (2010) *Mentehi al-Amal*, Qom: Tavalla [In Persian].

Sadaqat Hosseini, Seyyed Reza (2012) «Death: Master Zabihullah Sahibkar, Poet and Scholar», *Aineh Legacy Magazine*, No. 22, pp. 851-188 [In Persian].

Van Dyke, Theon (2013) *Studies in Discourse Analysis from Text Order to Critical Exploration*, translated by Pirouz Izadi and others, Tehran: Center for Media Research Studies [In Persian].

Yalmehha, Ahmadreza; Vali Mohammadabadi, Mahdieh. (2015). «A Comparative Study of Razavi Eulogies in Arabic and Persian Poetry from the Beginning to the End of the Tenth Century.» *Literary Comparative Studies Journal*. Volume 5. Issue 20. pp. 103-121 [In Persian].

Zareen Koob, Abdul Hossein (1963) *Poetry without lies, poetry without a face*, Tehran: Javidan [In Persian].